

LUDWIK FREY
Instytut Botaniki
im. Władysława Szafera
Polskiej Akademii Nauk
ORCID: 0000-0002-4576-5387

DOI: 10.4467/12311960MN.25.031.22718

Rośliny korony cierniowej – botaniczne niewiadome

Crown of thorns plants – botanical unknowns

Summary

According to tradition, one of the most valuable Christian relics, the crown of thorns, considered one of the tools of the Passion of Christ (*arma Christi*), was made from the shoots of a certain species of plants popularly called 'thorny'. Despite ongoing research, the question of what species it was is still unresolved. On the base of information obtained from scientific and popular science literature, stories and legends, 16 candidate species were selected for the purposes of this study. Some of them occur in countries located in the Mediterranean basin, and some in Western and Central European countries. Particular attention was paid to species growing in Israel. A detailed analysis of the collected information allowed, in the first stage of the investigation, to reject among the candidate species those that did not occur in the Holy Land and/or whose morphological structure did not allow for the construction of a crown of thorns, and in the second stage, to indicate among the several remaining species a species that would be suitable for this purpose.

Słowa kluczowe: Biblia, ciernie, korona, legendy, nazwy, rozmieszczenie, *Sarcopoterium spinosum*

Keywords: Bible, crown, distribution, legends, names, thorns, *Sarcopoterium spinosum*

Wstęp

Temat zasygnalizowany w tytule jest bez wątpienia interesujący i zapewne dlatego był w literaturze w różny sposób wielokrotnie poruszany. Niniejszy artykuł to tylko kolejna próba rozpoznania i nazwa-

nia gatunków, które mogły posłużyć do wykonania korony cierniowej, jednego z elementów *arma Christi* czyli narzędzi Męki Pańskiej. Nie jest to zadanie łatwe i dlatego użycie słowa „próba” nie jest ze strony autora ani kokieterią ani swego rodzaju unikiem. Trzeba bowiem pamiętać, że w Biblii wiele terminów botanicznych wciąż czeka na jednoznaczne wyjaśnienie. Dotyczy to również roślin, które są tutaj omawiane, mianowicie roślin ciernistych. W odniesieniu do tej grupy roślin doliczono się co najmniej 20 określeń. Dlatego wciąż słuszne pozostaje stwierdzenie badacza z XVIII w., szkockiego interpretatora Biblii, Aleksandra Crudena (1699–1770): „nic bardziej niepewnego od znaczenia hebrajskich nazw roślin w Biblii”¹.

Korona

Zacznijmy od krótkiej definicji słowa „korona” (łac. *corona* = wieńiec, hebr.: *keter*). To ozdoba obręcz lub kołpak, atrybut monarchy o wywyższającym symbolicznym znaczeniu. Znak władzy dostojników, zarówno ziemskich, jak i niebiańskich, a więc – cesarza, króla oraz personifikacji, np. Kościoła. Ze względu na kształt wpisuje się w symbolikę kręgu; symbol wybitności, geniuszu, dostojeństwa w sztuce i duchowości, wyraz godności, mocy, władzy, wyświęcenia lub podniosłości. W Biblii korona to symbol życia i nieśmiertelności oraz stanu wiecznego zbawienia. Pewnie dlatego zmarłym, zwłaszcza niezonatym i niezamężnym, wkładano niekiedy do grobu tzw. „korony zmarłych”, co miało być obietnicą oczekującego ich zjednoczenia z Bogiem. Korona, jako przedmiot, obecna jest też w hinduizmie, buddyzmie oraz islamie, gdzie uchodzi za oznakę wyższości ducha nad ciałem². W jednym z tekstów, przypisywanych Plutarchowi (ok. 50–125 po Chr.), jest wzmianka, że gdy dusza znajdzie się w zaświatach początkowo błądzi w ciemnościach, ale wreszcie wychodzi na otwartą przestrzeń i spaceruje po łąkach, przyozdobiona w koronę. Podobnie w Talmudzie przeczytamy, że w „życiu pozagrobowym nie ma ani jedzenia, ani picia, tylko sprawiedliwi siedzą w swoich koronach na głowie i rozkoszują się światłością Boga”³.

¹ Cyt. za: Z. Włodarczyk, *Rośliny biblijne. Leksykon*, Kraków 2011, s. 10, 12; zob. także: M. Zohary, *Plants of the Bible. A complete handbook to all the plants with 200 full-color plates taken in the natural habitat*, Cambridge 1982, s. 15.

² *Leksykon symboli*. Herder, tłum. J. Prokopiuk, Warszawa 2009, s. 126–127; J. Seibert, *Leksykon sztuki chrześcijańskiej. Tematy, postacie, symbole*, tłum. D. Petruk, Kielce 2007, s. 157.

³ Cyt. za: Z. Danielewicz, *Niebo. Historia przyszłości*, Warszawa 2005, s. 183, 224.

Korona cierniowa

O koronie cierniowej są wzmianki w trzech Ewangeliami: św. Mateusza 27,27-29, św. Marka 15,16-19 i św. Jana 19,1-5⁴. Pierwsza pozabiblijna informacja o koronie cierniowej na głowie Chrystusa ma pochodzić od Tertuliana⁵: „Bowiem i Chrystus w swoim czasie niósł drzewo krzyża, przyłgnąwszy ramionami do jego rogów, a Jego głowa okolona została koroną cierniową”⁶.

Korona cierniowa (łac. *spinea corona*) – jeden z najważniejszych chrześcijańskich atrybutów-symboli męczeństwa Jezusa Chrystusa. Miała ją odnaleźć cesarzowa Helena, matka Konstantyna Wielkiego. Według innych opinii po pogrzebie Chrystusa koronę zabrał któryś z uczniów obecnych przy złożeniu jego ciała do grobu. Nie będziemy opisywać dziejów relikwii zanim dostała się w ręce króla Ludwika IX, późniejszego świętego i spoczęła w kaplicy Sainte-Chapelle w katedrze Notre Dame w Paryżu. To zupełnie inny temat. Wspomijmy tylko, że do przekazania korony królowi francuskiemu przez cesarza Konstantynopola Baldwina II de Courtenay doszło 18 sierpnia 1239 r. Relikwia ocalała zarówno podczas rewolucji francuskiej, jak też w czasie pożaru katedry 15 kwietnia 2019 r.⁷

Korona cierniowa może być postrzegana i przedstawiana albo jako symbol chwały, np. w cyklu pasyjnym z początku XI w. na obitym złotą blachą ołtarzu głównym *Pala d'oro* w katedrze w Akwizgranie albo jako symbol udręczenia, zwłaszcza pod wpływem franciszkańskich rozważań nad męką Pańską, kiedy w przedstawieniu koronowania cierniem zaczęto podkreślać fizyczny ból Chrystusa. W późnym średniowieczu, na północ od Alp, np. w niemieckich dziełach sztuki XV i XVI w. korona cierniowa była ukazywana jako okrutne narzędzie tortur wykonane

⁴ Św. Mateusz 27,27-29: Wtedy żołnierze namiestnika zabrali Jezusa z sobą do pretorium [...] Uplótszy wieniec z ciernia włożyli Mu na głowę; św. Marek 15,16-19: Żołnierze zaprowadzili Go na wewnętrzny dziedziniec, czyli pretorium / Ubrali go w purpurę i uplótszy wieniec z ciernia włożyli Mu na głowę; św. Jan 19,1-5: Wówczas Piłat wziął Jezusa i kazał Go ubiczować. / A żołnierze uplótszy koronę z cierni, włożyli Mu ją na głowę [...] Jezus więc wyszedł na zewnątrz, w koronie cierniowej i płaszczu purpurowym. Wszystkie cytaty: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu, Biblia Tysiąclecia*, wyd. IV, Poznań 1991.

⁵ Quintus Septimus Florens Tertullianus (pomiędzy 150 a 160–240), łaciński teolog urodzony w Kartaginie, nawrócony na chrześcijaństwo w 190 r.; jego nauczanie jest do dziś cennym źródłem szczególnie dla teologii dogmatycznej, J.-C. Fredouille, *Słownik cywilizacji rzymskiej*, Katowice 2006.

⁶ Cyt. za: S. Kobielus, *Florarium christianum. Symbolika roślin – chrześcijańska starożytność i średniowiecze*, Tyniec 2006, s. 163.

⁷ J. Kracik, *Relikwie*, Kraków 2002, s. 145–147.

z gałązek ciernistych krzewów⁸. Z czasem stała się atrybutem niemałej liczby świętych, m.in. św. Marii Magdaleny, króla św. Ludwika IX, św. Katarzyny Aleksandryjskiej, św. Róży z Limy i wielu innych⁹.

Nas interesuje przede wszystkim nie tyle symbolika korony cierniowej, ale – jak wyglądała, jaki miała kształt, a w związku z tym, jakich roślin użyto do jej wykonania?

W greckim tekście Ewangelii na oznaczenie tego, co włożono Jezusowi na głowę, użyto terminu *akanthos*. Nie jest to określenie konkretnego gatunku rośliny, a wskazuje tylko, że była to *jakaś roślina ciernista*. Ponieważ na terenach Ziemi Świętej nie brakuje roślin posiadających ciernie, lakoniczne wzmianki z Ewangelii pozwalają puścić wodze fantazji i dać pole do domysłów i spekulacji.

W ikonografii najczęściej przedstawia się koronę cierniową jako wąski pas gałązek cierniowych splecionych na czole Jezusa. Tymczasem już w V w., św. Wincenty z Lerynu (zm. ok. 450 r.), mnich, teolog i pisarz wczesnochrześcijański twierdził, iż korona miała formę kołpaka, wobec czego okrywała całą głowę Chrystusa. Św. Grzegorz z Tours (538–594), który podobno oglądał koronę uważał, że obręcz podtrzymującą cierniowe gałązki upleciono z sitowia¹⁰. Tak więc korona cierniowa była prawdopodobnie konstrukcją dwuczęściową.

W 1870 r. Charles Rohault de Fleury (1801–1875), francuski architekt, który pod koniec życia zajął się religijną archeologią, poddał koronę cierniową po raz pierwszy w historii tej relikwii – profesjonalnym badaniom i opublikował książkę traktującą o narzędziach męki Chrystusa¹¹. Ustalił, że korona składała się z obręczy sporządzonej z sitowia, o grubości 1,5 cm i wewnętrznej średnicy 21 centymetrów. Obręcz podtrzymywała konstrukcję z gałązek cierniowych doczepianych do splecionego okręgu, dodatkowo opasanych z zewnątrz sznurem. Konstrukcja ta była wciskana na głowę, co powodowało bardzo dotkliwe zranienia. Nic zatem dziwnego, że cień to symbol trudu, przeszkód i cierpienia¹². Chociaż takie przedstawianie korony cier-

⁸J. Seibert, *Leksykon sztuki chrześcijańskiej*, s. 161–162.

⁹Zob. więcej: J. Marecki, L. Rotter, *Jak czytać wizerunki świętych. Leksykon atrybutów i symboli hagiograficznych*, Kraków 2009.

¹⁰A. Polewska, *Korona nad koronami*, „Opiekun Dwutygodnik Diecezji Kaliskiej” 2010, nr 8, s. 1.

¹¹Ch. Rohault de Fleury, *Mémoire sur les Instruments de la Passion de N.-S. J.-C.*, „Librairie Liturgique-Catholique” 1870, s. 199–208.

¹²Ciernie (*spina*) – drewniałe, sztydlaste twory, proste lub rozgałęzione, przekształcone pędy boczne, liście, przylistki, połączone wiązkami przewodzącymi z narządem, na którym występują, charakterystyczne dla kserofitów (roślin suchych biotopów), trudne do złamania. A. i J. Szwejkowscy (red.), *Słownik botaniczny*, wyd. II, Warszawa 2003, s. 135.

niowej jest rzadkie, bardziej prawdopodobne jest przypuszczenie, że jednak był to kołpak lub czepiec, a nie jedynie obręcz.

Rośliny korony cierniowej Chrystusa

W oparciu o przejrzaną literaturę naukową, popularnonaukową i różnorodne doniesienia medialne wytypowano 16 gatunków, które mogły być użyte do skonstruowania korony cierniowej. Pochodzą one z obszarów basenu Morza Śródziemnego, jak również z krajów europejskich położonych bardziej na północ; niemal każdy gatunek ma właściwości lecznicze, o których jednak nie będzie tu mowy. Określono ich ogólne rozmieszczenie geograficzne oraz na obszarze Izraela. Są wśród nich gatunki pospolite, niezbyt częste w niemal całym kraju, spotykane tylko w jego północnej części oraz takie, które na obszarze Ziemi Świętej nie występują.

Jak wspomniano, konstrukcja korony cierniowej była najprawdopodobniej dwuczęściowa, a jej podstawę stanowiła obręcz upleciona z łożdyg jednego, ewentualnie dwóch gatunków situ rosnących w Izraelu, o których będzie szerzej mowa w dalszej części artykułu.

Na początek bardzo krótka charakterystyka pozostałych czternastu gatunków, domniemanych elementów korony cierniowej, tworzących kołpak. Podano ich nazwy gatunkowe łacińskie¹³ i (jeśli są) polskie, przynależność do rodziny, nazwy hebrajskie i greckie¹⁴ oraz obszar występowania – ogólny i na terytorium Izraela.

Gatunki pospolite lub częste na całym obszarze Izraela

Calicotome villosa (Poir.) Link – *Fabaceae* Lindl., bobowate [hebr.: *qidḏā(h)*]

Żółto kwitnący krzew o wysokości do 3 m, podobny z pokroju do żarnowca. Jego pędy są bardzo gęsto pokryte liśćmi złożonymi z trzech listków oraz ostrymi, długimi i trójdzielnymi cierniami¹⁵.

Występuje w krajach basenu Morza Śródziemnego (np. Maroko, Portugalia, Grecja, europejska część Turcji). W Izraelu pospolity na południu kraju, m.in. na terenie gór Judei, Pustyni Judzkiej, także w okolicach Jerozolimy¹⁶.

¹³ Nazwy gatunków podano według: WFO Plant List/ World Flora online, <https://www.worldfloraonline.org/> [dostęp: 2.04.2024].

¹⁴ za: Z. Włodarczyk, op. cit., s. 33.

¹⁵ Ibidem, s. 62.

¹⁶ Uwaga: rozmieszczenie w Izraelu wszystkich omawianych gatunków według: *Flora of Israel and adjacent areas* by prof. Avinoam Danin & dr. Ori Fragman-Sapir, <https://flora.org.il/en/plants> [dostęp: 04.06.2024].

Ziziphus spina-christi (L.) Desf., głozyna cierń Chrystusa – *Rhamnaceae* L. szakłakowate [hebr.: 'āṭād].

Potężne drzewo do 20 m wysokie, z szeroką parasolowatą koroną. Zwisające gałązki są cienkie i zygzakowato uformowane, pokryte całobrzegimi, elipsowatymi liśćmi. U podstawy każdego z nich wyrastają dwa ciernie, jeden prosty o długości 1,5 cm, drugi krótszy, hakowato zagięty.

Gatunek występuje w północno-wschodniej i wschodniej Afryce, na Półwyspach Arabskim i Indyjskim oraz w Azji Zachodniej (m.in. półwysep Synaj, Syria, Liban). W Izraelu bardzo pospolity od Galilei na północy, poprzez dolinę Jordanu, Samarię, sięga ziem Judei, a nawet dalej na południe. Roślina preferuje brzegi stawów, rzek i wód gruntowych oraz wadi, jest odporna na suszę i upały, dzięki rozrośniętemu systemowi korzeniowemu. Tworzy trudne do przejścia, kolczaste zarośla; w górach dochodzi po 2000 m n.p.m. Podobno najstarszy znany osobnik tego gatunku, liczący 1500–2000 lat, znajduje się w Ein Hatzeva (małej wiosce na południu Izraela)¹⁷.

Sarcopoterium spinosum (L.) Spach¹⁸, krwiściąg ciernisty – *Rosaceae* Juss. różowate [hebr.: sîrîm].

Bardzo gęsty krzew do 50–60 cm wysokości, mocno rozgałęziony, pędy zakończone w części wierzchołkowej widlastymi, prostymi cierniami, o długości do 10 cm, liczniejszymi na pędach głównych, niż na bocznych.

Krwiściąg ciernisty odgrywa ważną rolę w wielu zespołach (zbiorowiskach) roślinnych, charakterystycznych dla krajobrazu śródziemnomorskiego typu garig i frygana. Warunki siedliskowe mocno wpływają na wygląd i pokrój roślin – na suchych siedliskach liście szybko opadają, a pędy drewnieją, na siedliskach wilgotnych krzew rozrasta się silnie, a jego pędy pozostają niezdrewniałe i mają zielone ciernie. Roślina jest rozpowszechniona m.in. dlatego, że owce i kozy ją omijają, podczas gdy inne gatunki są przez te zwierzęta skutecznie obgryzane. W czasach biblijnych używano krwiściągu, podobnie jak innych ciernistych krzewów, do ogradzania pól, winnic i gajów oliw-

¹⁷ *Ziziphus spina-christi* (L.) Desf. in Döring M (2022). English Wikipedia – Species Pages. Wikimedia Foundation. Checklist dataset <https://doi.org/10.15468/c3kkgh> accessed via GBIF.org on 2025-05-09.

¹⁸ Linneusz opisał ten gatunek jako *Poterium spinosum* (Sp. Pl.: 994, 1753). Antonio Bertoloni (1775–1869) włoski lekarz i botanik, w 1835 r. zaliczył go do rodzaju krwiściąg (*Sanguisorba*) i nadał nazwę *Sanguisorba spinosa*. Edouard Spach (1801–1879), francuski botanik, przeniósł go do monotypowego rodzaju *Sarcopoterium* (Ann. Sci. Nat., Bot., sér. 3, 5: 43, 1846); w literaturze botanicznej funkcjonuje jeszcze synonim – *Pimpinella spinosa* Gaertn.

nych, także zagród dla zwierząt domowych¹⁹. Najbardziej interesującą cechą użytkową krwiściągu jest łatwość z jaką się pali, dając jasny płomień z małą ilością dymu, co będzie jeszcze szerzej omówione.

Czy krwiściąg ciernisty został przywołany w jakimkolwiek sposób na kartach Biblii? Czy hebrajska nazwa krzewu *sîrîm* rzeczywiście dotyczy tego gatunku? Komentatorzy biblijni na ogół rozumieli pod tym określeniem „ciernie” lub „krzaki”. Natomiast niemal wszyscy botanicy zajmujący się florą biblijną utożsamiali roślinę kryjącą się pod nazwą *sîrîm* z *Sarcopoterium spinosum*²⁰.

Lycium europaeum L., kolcowój europejski – *Solanaceae* Juss. psiankowate [hebr.: azeqa(h)].

Silnie ciernisty krzew lub drzewo, do 4 m wysokości. Gałązki nagie, pokryte cierniami – na młodych pędach mają długość ok. 2 cm, na starych nawet do 15 cm; często używane na żywopłoty wokół pól i sadów na terenach od Morza Martwego po Liban²¹.

Gatunek głównie śródziemnomorski. Jego zasięg geograficzny obejmuje Afrykę Północną (m.in. Algeria, Maroko, Tunezja), Europę Południową (m.in. Portugalia, Hiszpania, Grecja) i Azję Zachodnią (m.in. Jordania, Liban). W Izraelu pospolity na południu, na pozostałych terenach rozpowszechniony w różnym stopniu.

Gundelia tournefortii L. – *Asteraceae* Dum. astrowate [hebr.: galgal].

Roślina wieloletnia, kolczasta, o wysokości 30–60 cm, z łodygami rozgałęziającymi się od podstawy; liście sztywne, skórzaste, pierzastosieczne o brzegach ząbkowanych lub piłkowanych i kolczastych (jak u ostów). Należy do roślin zwanych biegaczami stepowymi. Dojrzałe rośliny są przez wiatr odrywane w całości od podłoża i toczone w postaci kul²².

Występuje w Azji Zachodniej (m.in. Afganistan, Liban, Turcja), Azji Środkowej (Turkiestan) i na Kaukazie (Armenia, Azerbejdżan); w wielu krajach także uprawiana. W Izraelu, w Judei rozpowszechniona.

¹⁹ Z. Włodarczyk, op. cit., s. 194; Z.Y. Bachrach, *Ethnobotanical studies of Sarcopoterium spinosum in Israel*, „Israel Journal of Plant Species” 2007, t. 55, nr 1, s. 111–114.

²⁰ Zob. pozycje literatury dotyczące tego zagadnienia, np.: A. (Avi) Sasson, *Spiny Burnet as Industrial Fuel in Historical Palestine: Ecology and ethnography*, Landscapes, DOI: 10.1080/14662035.2021.1962075, 2021.

²¹ Z. Włodarczyk, op. cit., s. 133.

²² Biegacze (biegusy) pustynne lub stepowe to rośliny typowe dla pustyń i stepów, których pędy nadziemne lub ich części, tworzące konstrukcje o kulistym kształcie, są przenoszone po powierzchni ziemi przez wiatr i w ten sposób rozsiewają się gubiąc owoce lub nasiona. D. i S Tałałajowie, *Dziwy świata roślin*, Warszawa 1974, s. 75.

Gatunki występujące w północnej części Izraela

Ziziphus lotus Lam., głożyna afrykańska – *Rhamnaceae* L. szakłakowate [hebr.: *še' elim*].

Gęsty, ciernisty krzew lub małe drzewko do 2 m wysokości, o zygzakowatych gałązkach, pokrytych drobnymi, eliptycznymi liśćmi; dwa przylistki są przekształcone w niewielkie, sztywno zagięte ciernie.

Gatunek uważany za rodzimy w krajach basenu Morza Śródziemnego na obszarach północnej Afryki, na Środkowym Wschodzie oraz w południowej Europie, głównie w Hiszpanii. W Izraelu rośnie przede wszystkim w części północnej kraju; nie występuje w okolicy Jerozolimy.

Głożyna afrykańska jest spokrewniona z *Ziziphus spina-christi*, ale różni się rozmiarami – np. liście i owoce są mniejsze, a pestkowiec *Z. lotus* po okresie dojrzewania jest jasnobrązowy, podczas gdy owoce głożyny ciernia Chrystusa są żółte. Gatunki różnią się też pochodzeniem – *Ziziphus lotus* pochodzi z północy, podczas gdy głożyna cierni Chrystusa jest pochodzenia tropikalnego, z południa. Pewnie dlatego głożyna afrykańska zrzuca liście na zimę (zwykle nie wszystkie), a *Z. spina-christi* zachowuje w tym okresie liście zielone²³.

Paliurus spina-christi Mill., dwukolczak śródziemnomorski – *Rhamnaceae* L. szakłakowate [gr.: *akantha*].

To jeden z pięciu gatunków rodzaju *Paliurus*, który występuje w Europie i na Bliskim Wschodzie; cztery pozostałe rosną w Azji, przy czym trzy są endemitami Chin. Krzew o cienkich, giętkich, zygzakowatych pędach, z dwoma cierniami u podstawy każdego liścia – jeden prosty, do 1 cm długości, drugi krótszy, hakowato zgięty. Na północy Izraela tworzy gęste, cierniste, trudne do przebycia zarośla na siedliskach suchych i kamienistych na niżu oraz w górach, gdzie dochodzi do 1500 m n.p.m²⁴.

Elaeagnus angustifolia L., oliwnik wąskolistny – *Elaeagnaceae* Juss. oliwnikowate.

Małe drzewo lub rozłożysty krzew o wysokości do 6 m, jego gałązki są giętke; młode – słabo cierniste z krótkimi cierniami, starsze – mocniej cierniste, srebrzystobiałe.

Występuje na obszarze od Europy po środkową Azję i Himalaje, ponadto w Chinach; w Izraelu bardzo rzadki. Roślina odgrywa ważną rolę w funkcjonowaniu ekosystemów na obszarach przesuszonych –

²³ *Ziziphus lotus* by M. Livne, Trees in KKL-JNF Forests, wildflowers.co.il/kkl/english/plant.asp?id=874.

²⁴ Z. Włodarczyk, op. cit., s. 157.

jest odporna na wysokie zasolenie, dotkliwą suszę i zasadowość gleby²⁵.

Crataegus monogyna Jacq., głóg jednoszyjkowy – *Rosaceae* Juss. różowate.

Krzew lub niskie drzewo, dorasta do 6–8 lub 10 m wysokości, ma silnie zdrewniałe cierniste gałęzie; ciernie łukowate długości do 2 cm.

Zasięgiem obejmuje niemal całą Europę, włącznie z Wyspami Brytyjskimi. Na północy sięga po południowo-zachodnią Norwegię i południową Szwecję, a na południu występuje w północnej Afryce, w Zachodniej Azji i na Kaukazie. Na wschodzie dochodzi do basenu środkowej i dolnej Wołgi. W Izraelu rośnie w górnej Galilei i na północnej wyżynie Golan u podnóża góry Hermon na zaledwie kilkunastu udokumentowanych stanowiskach²⁶.

Gatunki nie występujące w Izraelu (uważane za składniki korony cierniowej)

Euphorbia milii Des Moul., wilczomlecz okazały – *Euphorbiaceae* Juss. wilczomleczowate.

Ciernisty, mocno rozgałęziony pól sukulent, 150–180 cm wysoki, o cylindrycznych łodygach z wieloma prostymi cierniami o długości 2–3 cm, pochodzenia przylistkowego. Roślina rozrasta się łatwo, szybko i tworzy niskie, gęste zarośla.

Gatunek rodzimy dla tropikalnego Madagaskaru, prawdopodobnie pochodzi z części południowo-wschodniej wyspy, a obecnie rozprzestrzenił się w Azji i Południowej Ameryce.

Opisany przez francuskiego botanika i malakologa, nazwiskiem Charles Robert Alexandre Des Moulins (1798–1875), na podstawie okazów sprowadzonych do Ogrodu Botanicznego w Bordeaux przez barona Pierra Bernarda Miliusa (1773–1829), ówczesnego gubernatora wyspy Réunion, któremu Des Moulins dedykował gatunkowy epitet taksonu. Oryginalny materiał z zielnika Des Moulinsa znajduje się w herbarium BORD (Bordeaux, Francja)²⁷.

Ilex aquifolium L., ostrokrzew kolczasty – *Aquifoliaceae* Bercht. & J. Presl ostrokrzewowce.

²⁵ A. Khadivi, *Phenotypic characterization of Elaeagnus angustifolia using multivariate analysis*, „Industrial Crops and Products” 2018, t. 120, nr 15, s. 155–161.

²⁶ A. i J. Szwejkowscy (red.), op. cit., s. 257.

²⁷ C. Des Moulins, *Description d'une nouvelle espèce d'Euphorbe: Euphorbia milii, nob.*, „Bull. Hist. Nat. Soc. Linn. Bordeaux” 1826, t. 1, s. 261–264.

Drzewo lub krzew, o trwale ciemnozielonych, kolczastych na brzegach liściach i czerwonych owocach.

W stanie dzikim występuje w zachodniej Europie od Hiszpanii po zachodnią Norwegię oraz w północno-zachodniej Afryce w górach Atlasu (tu dochodzi do wysokości ok. 2500 m n.p.m.), w zachodniej części Półwyspu Bałkańskiego, w północnej Turcji i na Kaukazie rozpowszechniony w uprawie. Nie występuje z natury w Izraelu²⁸.

Hippophae rhamnoides L., rokitnik zwyczajny – *Elaeagnaceae* Juss. oliwnikowate.

Bardzo ciernisty krzak od 2 do 4 m wysokości (tworzy gęste zarośla), rzadziej niewielkie drzewo do 8–10 m wysokości. Ciernie o długości od 2 do 7 cm wyrastają na szczytach pędów tegorocznych i z pąków bocznych.

Gatunek rodzimy dla obszarów zimno-umiarkowanych Europy i Azji: wybrzeży Bałtyku – Finlandii, Polski, Niemiec, Zatoki Botnickiej w Szwecji, terenów wybrzeża Wielkiej Brytanii i Niderlandów. W Izraelu nie występuje.

Roślina jadalna, o wielorakim zastosowaniu, stosowana od dawna w lecznictwie tradycyjnym, zwłaszcza w Mongolii i Tybecie oraz na Syberii, także do wyrobu kosmetyków²⁹.

Rhamnus cathartica L., szakłak pospolity – *Rhamnaceae* L. szakłakowate.

Osiąga wysokość do 6 m, ma gęste gałęzie z cierniami wyrastającymi w rozgałęzieniach pędów.

Gatunek rodzimy dla Europy oraz północnych i zachodnich części Azji. Północna granica zasięgu to południe Skandynawii i zachodnia Syberia oraz północno-zachodnie Chiny. Granica południowa przebiega przez północny Afganistan, Iran i Turcję oraz północno-wschodnią Hiszpanię; wykazuje tendencje inwazyjne. Nie występuje w Izraelu³⁰.

Prunus spinosa L., śliwa tarnina – *Rosaceae* Juss. różowate

Najczęściej rośnie jako rozgałęziony krzew o wysokości ok. 3 m, bardzo rzadko wyrasta w drzewko wysokie na 6, wyjątkowo 8 m; gałązki zaopatrzone są w proste ciernie.

Gatunek obszarów południowo-centralnej Europy, z wyjątkiem dolnej części Półwyspu Iberyjskiego, sięga w kierunku północnym do

---

²⁸ A. i J. Szweykowscy (red.), op. cit., s. 610.

²⁹ Obserwacje własne oraz https://en.wikipedia.org/wiki/Hippophae_rhamnoides [dostęp: 3.09.2024].

³⁰ J.S. Kurylo, K.S. Knight, J.R. Steward, A.G. Endress, *Rhamnus cathartica: Native and naturalized distribution and habitat preferences*, „Journal of the Torrey Botanical Society” 2007, t. 134, nr 3, s. 420–430.

południowych części Półwyspu Skandynawskiego; na wschodzie dochodzi do Azji Mniejszej, Kaukazu i Morza Kaspijskiego. W Izraelu nie występuje³¹.

Dyskusja

Na podstawie analizy danych dotyczących morfologii, a przede wszystkim obszarów występowania podzielono szesnaście omawianych gatunków na dwie grupy. Pierwsza – to gatunki, które ze względu na zasięgi geograficzne i obszar rozmieszczenia (występowania) można wyłączyć z dalszych rozważań nad ich przydatnością do konstruowania korony cierniowej. Druga grupa – to gatunki występujące w Izraelu na prawie całym obszarze kraju lub tylko na jego części. To właśnie pośród nich należy szukać kandydata na roślinę korony cierniowej. Poniżej przedstawiono uzasadnienie tych stwierdzeń.

W pierwszej grupie znalazło się siedem gatunków. Są to: *Hippophae rhamnoides* (rokitnik zwyczajny), *Ilex aquifolium* (ostrokrzew kolczasty), *Rhamnus cathartica* (szakłak pospolity), *Elaeagnus angustifolia* (oliwnik wąskolistny), *Crataegus monogyna* (głóg jednoszyjkowy), *Prunus spinosa* (śliwa tarnina) oraz *Euphorbia milii* (wilczomlecz okazały).

Trzy wymienione jako pierwsze w ogóle nie były i nie są notowane w Izraelu. Wszystkie z natury występują na terenach bardzo oddalonych od Ziemi Świętej, a ich zasięgi są ograniczone na ogół do zachodnich i północnych części Europy. Dlatego dziwi zaliczanie do roślin korony cierniowej zwłaszcza rokitnika zwyczajnego i ostrokrzewu kolczastego. Być może stało się tak dlatego, że opinie o użyciu tych ciernistych roślin do sporządzenia korony cierniowej są pokłosiem ludowych legend i podań rozpowszechnianych w chrześcijańskiej Europie³². Ponadto wzmianki na ten temat (raczej nieliczne) pojawiają się również w literaturze popularnonaukowej, w okolicznościowych artykułach prasowych oraz internetowych³³.

³¹ I. Popescu, G. Caudullo, *Prunus spinosa in Europe: distribution, habitat, usage and threats*, [w:] J. San-Miguel-Ayanz, D. de Rigo, G. Caudullo, T. Houston Durrant, A. Mauri (red.), *European Atlas of Forest Tree Species*, Publ. Off. EU, Luxembourg, 2016 pp. e018f4e.

³² W niemal całej Europie (zwłaszcza w Belgii i Francji) drzewa i krzewy, z których miała być zrobiona korona cierniowa były często traktowane w wyobrażeniach ludowych jako „dobre”, „święte”, obdarzone cudownymi właściwościami – zob. T. Dunin-Karwicka, *Drzewo na miedzy*, Toruń 2012, s. 49.

³³ np. http://www.zycieaklimat.edu.pl/Rosliny_Wielkanocny [dostęp: 8.11.2024] oraz <https://www.ouriquesfarm.com/store/seeds/trees/english-holly-christmas-shrub-christ-thorn/> [dostęp: 4.09.2024].

Nieco więcej uwagi warto poświęcić szakłakowi pospolitemu, gatunkowi rodzimemu dla Europy oraz północnych i zachodnich części Azji. Choć część południowej granicy jego zasięgu przebiega stonkowo blisko Izraela (północny Afganistan, Iran, Turcja), a roślina wykazuje tendencje inwazyjne, w Izraelu nie występuje. Nieliczne informacje o tym gatunku jako o domniemanym materiale na koronę cierniową pochodzą z Europy. Na przykład w Polsce, na Kaszubach, odnotowano ludowe podanie, że szakłak był uważany za święty krzak, ponieważ jego gałązki posłużyły do sporządzenia korony cierniowej. Pewnie dlatego miały chronić przed czarami, a szakłakowym kijem można było nawet przegonić diabła. W okolicy Olkusza krzew ten także cieszył się poważaniem i powiadano, że jeśli ojcem wszelkiego ziała jest siejec (prawdopodobnie sadzic konopiasty *Eupatorium cannabinum*), to matką jest właśnie szakłak³⁴.

Do wykonania korony cierniowej nadawał by się raczej *Rhamnus lycioides* L. (syn. *Rhamnus palaestina* Boiss.) pospolity na dużym obszarze Izraela, także w okolicach Jerozolimy. Jednakże trudno to sobie wyobrazić, gdyż ciernie tego głógu – wprawdzie długie i zdrewniałe – wyrastają na gałęziach w znacznych od siebie odstępach, toteż można by je raczej wtykać pojedynczo w obręcz korony³⁵.

Pod znakiem zapytania stoi także występowanie na terenie Izraela kolejnych czterech gatunków.

Elaeagnus angustifolia (oliwnik wąskolistny), dość słabo ciernisty krzew, czasem małe drzewo, nie jest gatunkiem rodzimym na obszarze Izraela. Obecnie jest tam bardzo rzadki, a przez ostatnie trzydzieści lat został odnotowany na północy kraju na zaledwie kilku stanowiskach i pozostaje pod prawną ochroną³⁶. Użycie tej rośliny do wykonania korony cierniowej nie znajduje potwierdzenia w literaturze naukowej, a informacje na ten temat pojawiają się w krajach europejskich prawie wyłącznie w tekstach okolicznościowych o charakterze popularnym.

Przedstawiciele rodzajów *Crataegus* (głóg) oraz *Prunus* (tarnina) znaleźli się na liście roślin korony cierniowej zapewne dlatego, że w Europie krzewy cierniste zwyczajowo wiązano z Męką Pańską,

³⁴ T. Dunin-Karwicka, op. cit., s. 50; M. Kujawska, Ł. Łuczaj, J. Sosnowska, P. Klepacki (red.), *Rośliny w wierzeniach i zwyczajach ludowych. Słownik Adama Fischera*, Wrocław 2016, s. 302.

³⁵ Flora of Israel and adjacent areas, <https://flora.org.il/en/plants/rhalyc/> [dostęp: 14.11.2024]; J.S. Kurylo, K.S. Knight, J.R. Steward, A.G. Endress, op. cit., s. 420–430.

³⁶ Flora of Israel and adjacent areas, <https://flora.org.il/en/plants/ELAANG/> [dostęp: 7.11.2024].

a w ludowych legendach obdarzano – jak wspomniano wcześniej – cudownymi właściwościami. Nie wiadomo dokładnie, o które gatunki chodzi, jednak najprawdopodobniej były to rozpowszechnione na starym kontynencie: *Crataegus laevigata* (głóg dwuszyjkowy) i *C. monogyna* (głóg jednoszyjkowy) oraz *Prunus spinosa* (śliwa tarnina).

We Francji i Belgii, np. w Brabancji, czczono cudowny obraz Chrystusa w pobliżu głogu, ponieważ uważano, że wyrósł z ciernia Korony Chrystusowej. Obłamywano jego gałęzie i obdzierano korę używaną w celach leczniczych. Jedna ze średniowiecznych legend francuskich opowiada wprost, że korona cierniowa była zrobiona z głogu (dlatego był nazywany szlachetnym cierniem – *noble épine*). Twierdzono, że krzew ten zawsze w Wielki Piątek płacze, współczując Męce Chrystusa. Podobnie na polskim Mazowszu powstała legenda o głogu, który w noc Wielkiego Piątku jęczał i ubolewał, że użyto go do uplecenia korony cierniowej. Natomiast w Rzeszowskim (miejsceowość Lubatowa, obecnie województwo podkarpackie) „o głogu opowiadali, że Pan Jezus miał z niego koronę cierniową i od tego czasu głóg się czerwieni”, zaś w Małyszówce opodal Dąbrowy Białostockiej w Wielką Sobotę święcone gałązki głogu zaplatano w kształcie korony cierniowej³⁷. Ale w Izraelu *Crataegus laevigata* nie występuje. Natomiast bardzo rzadki głóg jednoszyjkowy rośnie współcześnie jedynie w północnej części tego kraju na niewielu udokumentowanych stanowiskach, jest gatunkiem prawnie chronionym i zaliczonym do kategorii bliskich zagrożenia³⁸.

Zasięg śliwy tarniny obejmuje południowo-centralną Europę, a na wschodzie dochodzi nawet do Morza Kaspijskiego. W Izraelu tarnina nie występuje, dlatego nie wiadomo skąd Hejný i Křisa (2003) zaczerpnęli informację o izolowanych populacjach *Prunus spinosa* w tym kraju³⁹. Informacje o tarninie jako o roślinie korony cierniowej znalazły się m.in. we francuskich podaniach ludowych z końca XIX w. Co ciekawe, w tym wypadku tarnina, jako element korony była uważana za „drzewo błogosławione” i miała chronić od zarazy i piorunów. Natomiast według legendy z ziemi poznańskiej sprawa przedstawia się zgoła inaczej – drzewo lub krzew, które oddało gałązki na koronę cierniową popełniało czyn niegodny i było uznawane za „drzewo złe”. Dlatego, gdy drzewa szukały winowajcy, który się na to odważył, a szakłak wskazał na tarninę – została z lasu wygnana. Ale Bóg wiedział, że była niewinna i aby to udowodnić obsypał ją białymi kwia-

³⁷ T. Dunin-Karwicka, op. cit., s. 50–51.

³⁸ Flora of Israel and adjacent areas by prof. Avinoam Danin & dr. Ori Fragman-Sapir, <https://flora.org.il/en/plants/cramon/> [dostęp: 7.11.2024].

³⁹ Zob. S. Hejný, B. Křisa (red.), *Květena České Republiky 3*, Praha 2003, s. 438–439.

tami, zaś szakłak za niesłuszne pomówienie ma od tego czasu gałęzie rosnące na krzyż⁴⁰.

Ostatni gatunek z tej grupy, *Euphorbia milii* (wilczomlecze okazały) jest zwyczajowo nazywany „koroną cierniową” (ang. *crown of thorns*, *Christ plant*, *Christ thorn*) pewnie dlatego, że cierniste łodygi tej rośliny są giętkie i można je splatać w okrąg. Jednakże opinie co do jego obecności we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego w czasach starożytnych są podzielone. We współczesnych, poważnych opracowaniach flory Izraela czy to drukowanych, czy też publikowanych online (wykorzystanych w niniejszym artykule) wilczomlecze okazały nie jest nawet wymieniany z terenu Izraela, a tym bardziej nie ma o nim mowy, jako o roślinie korony cierniowej⁴¹. Co więcej, można nawet znaleźć teksty, w których napisano *explicite*: „*Euphorbia milii* Des Moul., „Cierniowa Korona Chrystusa”, znana współcześnie w Europie i USA, nie ma nic wspólnego z biblijną koroną cierniową. Pochodzi z Madagaskaru i była zupełnie nieznaną w czasach Jezusa” („*Euphorbia millii* Des Moul., „Christ’s Crown of Thorns”, familiar to Europe and U.S.A. in the present day, has nothing to do with the Biblical crown of thorns. It is a native of Madagascar and was completely unknown in Jesus’ day”)⁴².

Biorąc pod uwagę przytoczone wyżej informacje trudno przyjąć, że rośliny te zostały użyte do skonstruowania korony cierniowej.

Druga grupa roślin, które mogłyby stanowić elementy korony liczy dziewięć gatunków. Są wśród nich gatunki rzadkie i bardzo rzadkie w Izraelu – *Ziziphus lotus* (głożyna afrykańska), *Paliurus spina-christi* (dwukolczak śródziemnomorski) oraz występujące pospolicie – *Gundelia tournefortii*, *Lycium europaeum* (kolcowój europejski), *Calicotome villosa*, *Ziziphus spina-christi* (głożyna cień Chrystusa), *Sarcopoterium spinosum* (krwiściąg ciernisty) albo przynajmniej dość często, choć tylko na części obszaru Izraela, jak *Juncus maritimus* (sit morski) i *J. rigidus* (uwaga – rośliny wymienione w Biblii zaznaczono **boldem**).

Który gatunek (a może więcej niż jeden?) z wymienionych nadałby się najbardziej do wykonania korony cierniowej?

Na wstępie powiedziano, że obręcz korony cierniowej została spleciona z sitowia, o czym świadczą badania Charlesa de Fleury. Z któ-

⁴⁰ Cyt. za: T. Dunin-Karwicka, op. cit., s. 50 i 51.

⁴¹ Np.: J. Rohwer, *Atlas roślin tropikalnych*, Warszawa 2002, s. 158; *Wild Flowers of Israel*, <https://www.wildflowers.co.il/english/plantsIndex.asp> [dostęp: 7.11.2024].

⁴² *Euphorbia Millii*, *Euphorbia splendens*, *Crown of Thorns*, *Christplant*, <http://www.flowersinIsrael.com> [dostęp: 12.10.2024].

rego gatunku? Niekiedy wymienia się sit bałtycki (*Juncus balticus* Willd., rodzina sitowate *Juncaceae*) z informacją, że występuje we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego [sic!]. To są oczywiście błędne dane, ponieważ obszar występowania tego gatunku jest ograniczony do północnej części Europy.

Zapewne chodzi o jeden z dwóch gatunków situ, rosnących daleko na południe od obszaru zajmowanego przez sit bałtycki. Może to być albo sit morski (*Juncus maritimus* Lam. in Encycl. 3: 264, 1789) albo *Juncus rigidus* Desf. in Fl. Atlant. 1: 312, 1800 [syn. *Juncus arabicus* (Asch. & Buchenau) Adamson] nie mający polskiej nazwy (ale skoro *rigidus* = tęgi, sztywny, twardy, to może – „sit sztywny”?).

Obszar naturalnego występowania situ morskiego sięga od Afryki północnej po część Azji. Na północy Izraela zajmuje niewielkie powierzchnie jako gatunek częsty, także bardzo częsty; na pozostałym obszarze jest rośliną rzadką lub bardzo rzadką. Porasta słone i piaszczyste gleby nie tylko na morskim wybrzeżu, ale także w głębi lądu⁴³.

Juncus rigidus jest gatunkiem rodzimym dla dużych obszarów Afryki, krajów basenu Morza Śródziemnego, Półwyspu Arabskiego i zachodniej Azji, a najdalej na wschód sięga po Pakistan. Rośnie na stanowiskach podobnych do zajmowanych przez gatunek poprzedni. W Izraelu tylko w niewielu częściach kraju jest częsty, raczej występuje rzadko lub bardzo rzadko, również na terenie najbardziej nas interesującym, czyli w okolicach Jerozolimy⁴⁴.

Być może na niektórych stanowiskach obydwie sity występowały razem? Ich łodygi są wysokie (nawet do 100 i więcej centymetrów), sztywne, okrągłe, wewnątrz wypełnione gąbczastym rdzeniem, a używane były w różny sposób w gospodarstwie domowym, np. na opaski podtrzymujące kiście winogron, tzw. przetrząsacze i przesiewacze (obydwie urządzenia wykonywano prawdopodobnie z *Juncus maritimus*), liny do tkania sieci, także maty⁴⁵, zatem mogły posłużyć również do zrobienia obręczy korony cierniowej.

Gundelia tournefortii [hebr.: galgal] jest w Izraelu gatunkiem rozpowszechnionym. Mimo to należy raczej wątpić, że jest to roślina ko-

⁴³ *Flora of Israel and adjacent areas*, <https://flora.org.il/en/plants/JUNMAR/> [dostęp: 5.07.2024].

⁴⁴ *Flora of Israel and adjacent areas by prof. Avinoam Danin & dr. Ori Fragman-Sapir*, <https://flora.org.il/en/plants> [dostęp 04.06.2024].

⁴⁵ I. Alhejoj, K. Bandel, E. Salameh, M. Al-Gharaibeh, J.Ibbini, *Plants of Saline Coastal and Inland Sabkha Areas as Indicators of Environmental Conditions in Southern Jordan*, „Jordan Journal of Earth and Environmental Science” 2022, t. 13, nr 3, s. 190–198; Pliniusz, *Historia naturalna*, t. III: *Botanika, Rolnictwo i Ogrodnictwo*, Księgi XII–XIX, Toruń 2022, s. 527, 607, 733.

rony cierniowej⁴⁶. Choć kryje się przypuszczalnie pod hebrajskim słowem *galgal* wymienionym w Biblii dwukrotnie: w *Księdze Psalmów* (83,14) i w *Księdze Izajasza* (17,13)⁴⁷, to jednak hebrajska nazwa nie dotyczy konkretnego gatunku, ale odnosi się do grupy roślin określanych mianem „biegaczy stepowych” („tumbleweed”). Zohary (*Plants of the Bible*, 1982, s. 163) pisał wprost: „Hebrajskie słowo *galgal* nie jest właściwą nazwą rośliny, ale prawdopodobnie wskazuje na silnie rozgałęzioną strukturę z pędów, która odrywa się od korzenia rośliny macierzystej i tocząc się uwalnia i rozprasza nasiona” (The Hebrew *galgal* is not properly the name of a plant, but does probably indicate this *tumbleweed*, a heavily-branched herb that detaches itself from the root of the mother plant and tumbles about, releasing and scattering its seeds).

Podobnie *Calicotome villosa* [hebr.: *qiddā(h)*], chociaż jest pospolicie na południu Izraela, także w okolicach Jerozolimy, to jednak raczej nie został użyty do zrobienia korony cierniowej. Przeciwnie sądzą Jean i Solange Maillat (1999), a pośrednim dowodem – ich zdaniem – może być podobieństwo słowa *kidah* odnoszącego się do omawianego gatunku i słowa *qiddā(h)*, które znalazło się w dwóch księgach Starego Testamentu – *Wyjścia* (30,23) i *Ezechiela* (27,19). W swej opinii są jednak osamotnieni, ponieważ słowo *qiddā(h)* tłumaczy się tam zwykle jako... cynamon!⁴⁸

Rozpowszechniony na południu Izraela jest także inny gatunek śródziemnomorski *Lycium europaeum* [hebr.: *azeqa(h)*]. Wśród badaczy roślin biblijnych nie ma zgody, czy kolcowój europejski w ogóle został wymieniony w tekście Biblii. Niektórzy botanicy, np. Harold N. i Alma L. Moldenke (1952) wiążą ten gatunek z ogólnym określeniem „ciernisty/cierniowy krzew” użytym w bajce opowiedzianej przez Jotama mieszkańcom Sychem, kiedy drzewa proponują kolcowojowi, by został ich królem (Sdz 9,14-15)⁴⁹. Zohary (1982) sięga po argumenty natury językowej i dopatruje się podobieństwa

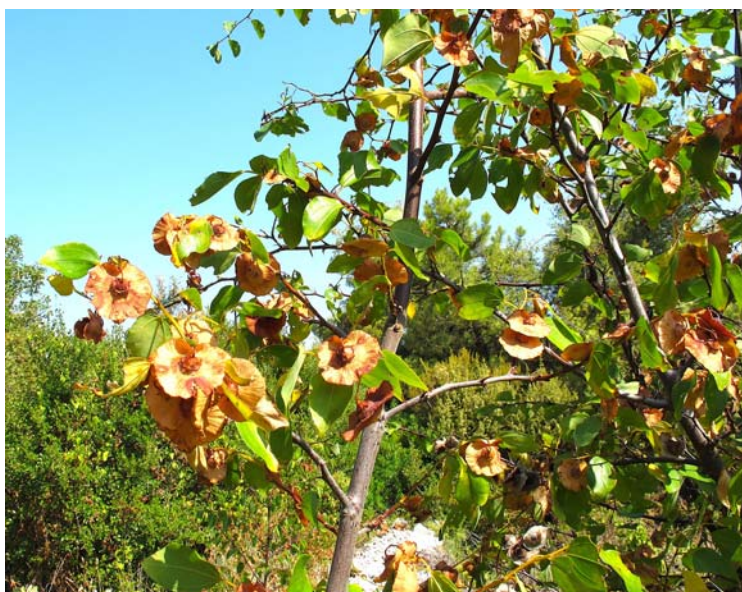
⁴⁶ Avinoam Danin (1939-2015), botanik izraelski, znawca flory palestyńskiej, znalazł co prawda dużą ilość pyłku *Gundelia tournefortii* na Całunie Turyńskim, przekraczającą jego naturalny opad, ale nie jest to pewny dowód na to, że roślina została użyta do sporządzenia korony cierniowej; jest to raczej tłumaczone złożeniem jej kwiatów na Całunie, https://pl.wikipedia.org/wiki/Gundelia_tournefortii [dostęp: 10.10.20024].

⁴⁷ W Biblii Tysiąclecia do 14. wersetu Ps 83 „O Boże mój, uczyni ich podobnymi do źdźbeł ostu, do plew gnanych wichurą” dodano wyjaśnienie, że chodzi właśnie o *Gundelia tournefortii*, natomiast przy wersecie 13. Iz „[Narody] będą porwane na góry jak plewa przez wicher i jak tuman kurzu przez burzę”, takiego przypisu brak.

⁴⁸ Zob. Z. Włodarczyk, op. cit., s. 62.

⁴⁹ N.H. Moldenke, A.L. Moldenke, *Plants of the Bible*, New York 1952, s. 135.

hebrajskiego słowa *azeqa(h)* [azekah], które ma być nazwą miejscowości w Judei, do arabskiego *ausseg*, odnoszącego się do kolcowoju⁵⁰. Nogah Hareuveni (1989) jest zdania, że gatunek pojawia się w tekście biblijnym wszędzie tam, gdzie jest mowa o cierniach, zaś Hepper (1992) dopatruje się obecności kolcowoju w wersecie, w którym Gedeon powiada do mieszkańców Sukkot: „wymłóć ciała wasze cierniami pustyni i ostami” (Sdz 8,7)⁵¹. Pozostaje jeszcze „tylko” odpowiedzieć na pytanie: czy gatunku tego użyto do uwicia korony cierniowej? Interesujące, że spośród wielu autorów zajmujących się biblijną florą Izraela, uważają tak tylko J. i S. Maillat (1999). Wydaje się to raczej wątpliwe. Wszak w przywołanych fragmentach Biblii gatunek nie jest wprost określony czy opisany, ale pozostaje ukryty pod zbiorczą nazwą „cierni”⁵².

Ryc. 1. *Paliurus spina-christi* owocujący. Fot. Maria Lankosz-Mróż

Paliurus spina-christi został opisany przez Linneusza pod nazwą *Rhamnus paliurus* (Sp. Pl. 1:194, 1753). Kilkanaście lat później, Philip Miller (1691–1771), angielski botanik, ogrodnik i pisarz szkockiego pochodzenia, nazwał tę roślinę *Paliurus spina-christi*. Był przekonany,

⁵⁰ M. Zohary, op. cit., s. 167.

⁵¹ Zob. Z. Włodarczyk, op. cit., s. 134.

⁵² Ibidem.

że jej gałęzie posłużyły do wykonania korony cierniowej Jezusa. Powoływał się na świadectwa podróżników odwiedzających Ziemię Świętą, którzy twierdzili, że jest to jeden z najpospolitszych krzewów Judei, a budowa jego gałązek sugeruje możliwość uwicia z nich korony cierniowej⁵³. Czy jednak Miller nie pomylił dwukolczaka śródziemnomorskiego z innym krzewem także ciernistym? Bowiem chociaż *Paliurus spina-christi* występuje w Afryce Północnej, w Europie Południowej (m.in. Hiszpania, Grecja, Rumunia), Europie Wschodniej (Ukraina) i Azji (np. Jordania, Irak), to jednak współcześnie południowa granica jego naturalnego zasięgu na Bliskim Wschodzie dochodzi tylko po Syrię i Górę Tabor. W Izraelu jest bardzo rzadki, objęty ochroną prawną i nie rośnie w okolicach Jerozolimy. Dlatego współcześni badacze flory izraelskiej nie są skłonni przyznać Millerowi racji⁵⁴.

Dwa kolejne gatunki, które mogły być użyte do zrobienia korony cierniowej należą do rodzaju *Ziziphus*. *Ziziphus lotus* [hebr.: *še'elīm*] to w Izraelu roślina chroniona, rośnie przede wszystkim w części północnej kraju. Nie ma całkowitej pewności czy została w Biblii wymieniona. Moldenkowie (1952) przytaczają *Księgę Hioba* (Hi 40,21-22), w której jest mowa o... hipopotamie (hebr. behemot), leżącym w cieniu krzewu *lotosu*⁵⁵, hipotecznej głożyny afrykańskiej „w ukryciu trzciny i trzęsawisk [...] otoczeniem są wierzby potoku”. Jednakże w rzeczywistości gatunek ten, krzew lub niewysokie (do 2 metrów) drzewo, zajmuje stanowiska suche, a wilgotnych wręcz unika. Pewnie dlatego Mailatowie (1999) są zdania, że hebrajskie słowo *še'elīm* (Hi 40,21-22) bynajmniej nie oznacza głożyny afrykańskiej, lecz powinno być tłumaczone jako... platan, topola albo wiąz⁵⁶. Spośród badaczy flory Ziemi Świętej w zasadzie tylko Hepper (1992) jest zdania, że być może z tego właśnie krzewu została upleciona korona cierniowa Jezusa. Natomiast Zohary (1982) pozostaje mocno sceptyczny: „Na pytanie tak często i długo dyskutowane, czy korona cierniowa [...] była zrobiona

⁵³ Ph. Miller, *Gardeners Dictionary*, ed. 8, t. 2, London 1768, s.p.

⁵⁴ http://www.flowersinrael.com/plant_protect_red_list_LZ.htm [dostęp: 4.03.2024]; Według Heppera (1992) rość być może na terenach położonych bardziej na południe, bowiem znaleziska drewna tego gatunku z Jerycha są datowane na 3200 r. przed Chr., cyt za: Z. Włodarczyk, op. cit., s. 158.

⁵⁵ Roślina ta pojawia się w greckiej mitologii pod nazwą *lotosu* w *Odysei*, w opowieściach o lotofagach, którzy odżywiali się wyłącznie owocami tego drzewa: „Nie myśląc zgubić naszych ludzi, dali im Lotofagowie skosztować lotosu”, zob. Homer, *Odyseja*, tłum. J. Parandowski, Warszawa 1964, s. 141; według niektórych opinii mogli to być mieszkańcy wyspy utożsamianej niekiedy z tunezyjską wyspą Dżerba, leżącą w zatoce Gabes, E. Bradford, *Wędrowki z Homerem*, tłum. E. Werfel, Warszawa 1967, s. 49.

⁵⁶ Z. Włodarczyk, op. cit., s. 228.

Ryc. 2. *Ziziphus spina-christi* – drzewo. Fot. Maria Lankosz-Mróż

z *Ziziphus* można odpowiedzieć następująco: jest przynajmniej tuzin różnych ciernistych roślin w Jerozolimie” (The question so frequently and lengthily discussed as to whether the ‘crown of thorns’ [...] was made of *Ziziphus* can be answered as follows: there are at least a dozen different spiny plant species in Jerusalem)⁵⁷.

Drugi gatunek rodzaju, *Ziziphus spina-christi*, [hebr.: ‘āṭād] jest w całym Izraelu bardzo pospolity. Według Zoharego (1982) i Hareuveniego (1989) wzmianki o głożynie cierniu Chrystusa można znaleźć w biblijnej *Księdze Sędziów*, w przypowieści Jotama o drzewach, które wybierały spośród siebie króla (Sdz 9,14-15); drzewo jest tam określone hebrajskim słowem ‘āṭād⁵⁸.

Już w średniowieczu muzułmańscy i chrześcijańscy pielgrzymi i podróżnicy uważali głożynę za symbol świętości. Prawdopodobnie to jedyny gatunek drzewa uznawany przez muzułmanów za „święty”, a wśród Druzów, grupy wyznaniowej, która w XI w. wyłoniła się na Bliskim Wschodzie z egipskiego ismailizmu, ma status „błogosławionego drzewa”. Pielgrzymi zabierali jej gałązki na pamiątkę, ponieważ wierzyli, że z nich była zrobiona korona cierniowa Jezusa⁵⁹. Wydaje się zatem, że za głożyną cień Chrystusa jako za narzędziem Męki Pańskiej przemawiają przede wszystkim tradycja, głównie chrześcijańska, jak również budowa morfologiczna zwłaszcza mło-

⁵⁷ M. Zohary, op. cit., s. 154.

⁵⁸ Odpowiednio – Ibidem (Włodarczyk), s. 229; Ibidem (Zohary).

⁵⁹ A. Dafni, S. Levy, E. Lev, *The ethnobotany of Christ's Thorn Jujube (Ziziphus spina-christi) in Israel*, „Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine” 2005, t. 1, 8 doi:10.1186/1746-4269-1-8.

dych ciernistych pędów, z których nie byłoby trudno upleść koronę cierniową. Opinię tę podziela Hepper (1992)⁶⁰, idąc niejako w ślady Linneusza, który zaliczył tę roślinę do rodzaju *Rhamnus* (szakłak), pod nazwą *Rh. spina-christi* (Sp. Pl.: 195, 1753) twierdząc, że to z niej została wykonana korona cierniowa. Nie w pełni zgadzają się z tym inni badacze, np. Zohary (1982) oraz Lytton J. Musselman (2007)⁶¹, a w przeszłości Matthew G. Easton (1823–1894), szkocki duchowny i pisarz, autor popularnego dzieła *Illustrated Bible Dictionary* (1893), zwanego później *Biblijnym Słownikiem Eastona*. Co ciekawe, oni także powołują się na cechy morfologiczne, ale uważają, że gałązki *Z. spina-christi* są zbyt kruche(!), aby można było je zginać, a tym bardziej splatać⁶².

Natomiast do uwicia korony cierniowej znakomicie nadaje się ostatni z gatunków tu omawianych *Sarcopoterium spinosum*. Predestynują go do tego specyficzne cechy morfologiczne i anatomiczne oraz pewna fizjologiczna właściwość, o której poniżej.

Krwiściąg ciernisty występuje z natury w centralnej i wschodniej części basenu Morza Śródziemnego, m.in. w Hiszpanii, Grecji, Albanii, Turcji (w części europejskiej). Należy do grupy bardzo licznych i często pospolitych na terenie Izraela gatunków ciernistych. Są wśród nich rośliny jednoroczne, ale przede wszystkim drzewa i krzewy, takie choćby jak *Sarcopoterium spinosum*. Wykształcanie przez nie cierni wiąże się z długą na tym terenie historią hodowli i wypasu roślinożernych zwierząt domowych i jest wynikiem ewolucyjnego przystosowania się roślin do długotrwałego oraz intensywnego spasaniania. Omawiany gatunek chętnie zajmuje tereny opuszczone po intensywnej działalności człowieka. Na powszechność jego występowania zwracano uwagę już od dawna; np. podróżniczka brytyjska Mary Eliza Rogers (1827–1910) pisała w 1855 r.: „Żadna roślina lub krzew nie są tak pospolite na wzgórzach Judei, Galilei i Karmelu, jak ta” (No plant or bush is so common on the hills of Judea, Galilee and Carmel as this). W kolejnych dziesięcioleciach sytuacja nie uległa zmianie, a nawet w połowie XX w. pojawiały się informacje, że krzewy te rozrastają się tak obficie (gęste kłujące pędy, tworzą coś w rodzaju półkolistej pagórki), iż niektóre tereny są wskutek tego wręcz nieprzejezdne. Ciernie krwiściągu rozwijają się od kwietnia do maja, ale mogą też pojawiać się w zimie, zwłaszcza u roślin z niższych położeń n.p.m.

⁶⁰ Zob.: Z. Włodarczyk, op. cit., s. 229.

⁶¹ L.J. Musselman, *Figs, dates, laurel, and myrrh. Plants of the Bible and the Quran*, „Timber Press, Portland” 2007, s. 102–103.

⁶² https://handwiki.org/wiki/Biology:Ziziphus_spina-christi [dostęp: 12.09.2024].

Ryc. 3. *Sarcopoterium spinosum* – krzak. Fot. Maria Lankosz-Mróż

Rośliny niewielkie wzrostem nie wykształcają cierni lub wytwarzają je w znikomej liczbie, która jednak rośnie wraz ze wzrostem rośliny i może dojść do dwudziestu, a nawet więcej tysięcy na jednym osobniku. Istnieje przy tym wyraźna różnica w liczbie cierni między roślinami rosnącymi na obszarach spasanych przez zwierzęta roślinożerne, a nie spasanych⁶³.

Krwiściąg ciernisty posiada cechę, o której wspomniano w części charakteryzującej omawiane gatunki – łatwość spalania. Jeszcze do niedawna, a zapewne także i dzisiaj arabska oraz żydowska ludność Izraela używa(ła) go jako bardzo wydajnego materiału opałowego do ogrzewania domów oraz jako paliwo w innych celach (wskutek czego jego zasoby bywały w pobliżu osiedli znacznie uszczuplane).

Powszechność występowania oraz łatwość spalania dość mocno przemawiają za tym, aby uznać *Sarcopoterium spinosum* za roślinę najbardziej przydatną do skonstruowania korony cierniowej. Dlaczego? Aby to stwierdzenie uzasadnić przywołajmy raz jeszcze tekst dwóch ewangelii – św. Jana (J 18,25), a zwłaszcza św. Marka (Mk 14,67). Jest w nich mowa o apostołe Piotrze, grzejącym się przy ogniu rozpalonym na dziedzińcu przed siedzibą Kajfasza. Z dużą dozą prawdopodobieństwa można przyjąć, że za opał posłużyły powszechnie dostępne cierniste gałązki krwiściągu. Co więcej, jest również możliwe, iż pędy tego gatunku zgromadzono jako opał na ognisko również przed

⁶³ M. Ronel, H. Malkiel, S. Lev-Yadun, *Quantitative characterization of the thorn system of the common shrubs Sarcopoterium spinosum and Calicotome villosa*, „Israel Journal of Plant Sciences” 2007, t. 55, s. 63–72.

Ryc. 4. *Sarcopoterium spinosum* – cierniste gałęzie. Fot. Maria Lankosz-Mróż

pałacem namiestnika. Toteż, idąc za opinią współczesnych badaczy izraelskich⁶⁴ można przyjąć, że po skazaniu Jezusa przez Piłata, żołnierze, którzy wprowadzili Go na dziedziniec wewnętrzny nie mieli trudności ze znalezieniem odpowiedniego materiału na koronę cierniową: „ubrali Go w purpurę i upłótszy wieniec z ciernia⁶⁵ włożyli Mu na głowę” (Mk 15,17) – był tuż obok.

Wnioski

Korona cierniowa była konstrukcją złożoną z dwóch części: obręczy i hełmu-kołpaka. Obręcz upleciono zapewne z łodyg jednego lub dwóch gatunków: situ morskiego (*Juncus maritimus*) i/lub situ sztywnego (*Juncus rigidus*). Do wykonania ciernistego kołpaka mogły posłużyć gałązki: dwukolczaka śródziemnomorskiego (*Paliurus spina-christi*), głózniny ciernia Chrystusa (*Ziziphus spina-christi*) albo krwiściągi ciernistego (*Sarcopoterium spinosum*).

Najmniej prawdopodobne jest użycie dwukolczaka, ponieważ gatunek ten nie występuje w okolicach Jerozolimy, a informacje o jego przypuszczalnej obecności na tym terenie przed wiekami nie są pewne.

Głóznina cierni Chrystusa jest wprawdzie gatunkiem rozpowszechnionym w Judei, a w tradycji chrześcijańskiej przekonanie o użyciu jej

⁶⁴ Np. M. Zohary, op. cit., s. 156; L.J. Musselman, op. cit., s. 102–103; zob. także: Z. Włodarczyk, op. cit., s. 196.

⁶⁵ „*Sarcopoterium spinosum*, krzew karłowaty, jest niezwykle pospolitym gatunkiem i dlatego [...] można go uważać za omawianą roślinę” (*Sarcopoterium spinosum*, a dwarf-shrub, is extremely common, and might therefore [...] be regarded as the plant in question) – cyt. za: M. Zohary, op. cit., s. 154–155.

gałązek do sporządzenia korony cierniowej jest zakorzenione, jednakże przemawia przeciw temu budowa morfologiczna pędów – rzadkie rozmieszczenie cierni na gałązkach oraz ich kruchość, wobec czego nie nadają się (a jeśli tak, to z trudem) do sporządzenia z nich kołpaka.

Najpoważniejszym kandydatem na roślinę korony cierniowej wydaje się krwiściąg ciernisty. morfologia jego pędów, zwłaszcza gęste rozmieszczenie na gałązkach długich cierni oraz ogromna ich liczba przypadająca na jednego osobnika. Jest gatunkiem bardzo pospolitym zarówno w całym Izraelu, jak też w okolicach Jerozolimy, służącym ponadto jako nadzwyczaj wydajny opał od wielu, wielu wieków. Z tekstów ewangelii można wysnuć wniosek, że gałązki krwiściągu ciernistego płonęły w ognisku roznieconym na dziedzińcu zewnętrznym, przy którym grzał się apostoł Piotr, a ich zapas zgromadzono, aby rozpaścić ogień, również na dziedzińcu wewnętrznym przed pałacem Piłata. Zatem żołnierze rzymscy bez trudu znaleźli odpowiedni materiał na koronę cierniową. Opinię o użyciu *Sarcopoterium spinosum* właśnie w tym celu podzielają też uznani współcześni badacze flory biblijnej.

Wydaje się, że argumenty botaniczne przedstawione w tym opracowaniu można uznać za tzw. twarde dane. Jednakże, mając na uwadze trudności z identyfikacją gatunków wymienianych w Biblii (pamiętajmy stwierdzenie Aleksandra Crudena!) trudno powiedzieć z pełnym przekonaniem, że równanie zawierające tytułowe botaniczne niewiadome zostało poprawnie rozwiązane.

Bibliografia

- Alhejoj I., Bandel K., Salameh E., Al-Gharaibeh M., Ibbini J., *Plants of Saline Coastal and Inland Sabkha Areas as Indicators of Environmental Conditions in Southern Jordan*, „Jordan Journal of Earth and Environmental Science” 2022, t. 13, nr 3, s. 190–198.
- Bachrach Z.Y., *Ethnobotanical studies of Sarcopoterium spinosum in Israel*, „Israel Journal of Plant Species” 2007, t. 55, nr 1, s. 111–114.
- Bradford E., *Wędrowniki z Homerem*, tłum. E. Werfel, Warszawa 1967.
- Dafni A., Levy S., Lev E., *The ethnobotany of Christ's Thorn Jujube (Ziziphus spina-christi) in Israel*, „Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine” 2005, t. 1, nr 8, doi:10.1186/1746-4269-1-8.
- Danielewicz Z., *Niebo. Historia przyszłości*, Warszawa 2005.
- Des Moulis C., *Description d'une nouvelle espece d'euphorbe: Euphorbia milii, nob.*, „Bull. Hist. Nat. Soc. Linn. Bordeaux” 1826 t. 1, s. 27–30.

- Dunin-Karwicka T., *Drzewo na miedzy*, Toruń 2012.
- Fleury Ch. Rohault de, *Mémoire sur les Instruments de la Passion de N.-S. J.-C.*, „Librairie Liturgique-Catholique, Paris” 1870, s. 199–208.
- Fredouille J.-C., *Słownik cywilizacji rzymskiej*, Katowice 2006.
- Hejný S., Křísa B. (red.), *Květena České Republiky 3*, Praha 2003.
- Homer, *Odyseja*, tłum. J. Parandowski, Warszawa 1964.
- Khadivi A., *Phenotypic characterization of Elaeagnus angustifolia using multivariate analysis*, „Industrial Crops and Products” 2018, t. 120, nr 15, s. 155–161.
- Kobielus S., *Florarium christianum. Symbolika roślin – chrześcijańska starożytność i średniowiecze*, Tyniec 2006.
- Kracik J., *Relikwie*, Kraków 2002
- Kujawska M., Łuczaj Ł., Sosnowska J., Klepacki P. (red.), *Rośliny w wierzeniach i zwyczajach ludowych. Słownik Adama Fischera*, Wrocław 2016.
- Kurylo J.S., Knight K.S., Steward J.R., Endress A.G., *Rhamnus cathartica: Native and naturalized distribution and habitat preferences*, „Journal of the Torrey Botanical Society” 2007, t. 134, nr 3, s. 420–430.
- Leksykon symboli. Herder*, tłum. J. Prokopiuk, Warszawa 2009.
- Marecki J., Rotter L., *Jak czytać wizerunki świętych. Leksykon atrybutów i symboli hagiograficznych*, Kraków 2009.
- Miller Ph., *Gardeners Dictionary*, ed. 8, t. 2, London 1768.
- Moldenke N.H., Moldenke A.L., *Plants of the Bible*, New York 1952.
- Musselman L.J., *Figs, dates, laurel, and myrrh. Plants of the Bible and the Qumran*, „Timber Press, Portland”, 2007, s. 102–103.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu, Biblia Tysiąclecia*, wyd. IV, Poznań 1991.
- Pliniusz, *Historia naturalna*, t. III: *Botanika, Rolnictwo i Ogrodnictwo*, Księgi XII–XIX, Toruń 2022.
- Polewska A., *Korona nad koronami*, „Opiekun Dwutygodnik Diecezji Kaliskiej” 2010, nr 8, s. 1.
- Popescu I., Caudullo G., *Prunus spinosa in Europe: distribution, habitat, usage and threats*, [w:] J. San-Miguel-Ayanz, D. de Rigo, G. Caudullo, T. Houston Durrant, A. Mauri (red.), *European Atlas of Forest Tree Species*, Luxembourg, 2016 pp. e018f4e.
- Rohwer J., *Atlas roślin tropikalnych*, Warszawa 2002.
- Ronel M., Malkiel H., Lev-Yadun S., *Quantitative characterization of*

the thorn system of the common shrubs Sarcopoterium spinosum and Calicotome villosa, „Israel Journal of Plant Sciences” 2007, t. 55, s. 63–72.

Sasson A. (Avi), *Spiny Burnet as Industrial Fuel in Historical Palestine: Ecology and ethnography, Landscapes*, DOI: 10.1080/14662035.2021.1962075, 2021.

Seibert J., *Leksykon sztuki chrześcijańskiej. Tematy, postacie, symbole*, tłum. D. Petruk, Kielce 2007.

Szweykowscy A. i J. (red.), *Słownik botaniczny*, wyd. II, Warszawa 2003.

Tałałajowie D. i S., *Dziwy świata roślin*, Warszawa 1974.

Włodarczyk Z., *Rośliny biblijne. Leksykon*, Kraków 2011.

Zohary M., *Plants of the Bible. A complete handbook to all the plants with 200 full-color plates taken in the natural habitat*, Cambridge 1982.

Strony internetowe

Euphorbia Millii, Euphorbia splendens, Crown of Thorns, Christplant, <http://www.flowersinisrael.com>

Flora of Israel and adjacent areas by prof. Avinoam Danin & dr. Ori Fragman-Sapir, <https://flora.org.il/en/plants>.

Flora of Israel and adjacent areas, <https://flora.org.il/en/plants/rhalyc/>.

Flora of Israel and adjacent areas, <https://flora.org.il/en/plants/ELAANG/>.

Flora of Israel and adjacent areas, <https://flora.org.il/en/plants/JUNMAR/>.

http://www.zycieaklimat.edu.pl/Rosliny_Wielkanocy.

https://pl.wikipedia.org/wiki/Gundelia_tournefortii

<https://www.ouriquesfarm.com/store/seeds/trees/english-holly-christmas-shrub-christ-thorn/>.

https://www.flowersinisrael.com/Ziziphusspina-christi_page.htm.

<https://www.wildflowers.co.il/english/>.

https://pl.wikipedia.org/wiki/Gundelia_tournefortii.

http://www.flowersinisrael.com/plant_protect_red_list_LZ.htm.

http://www.flowersinisrael.com/Ziziphusspina-christi_page.htm.

WFO Plant List/ World Flora online, <https://www.worldfloraonline.org/>.

Wild Flowers of Israel, <https://www.wildflowers.co.il/english/plant-Index.asp>.

Ziziphus lotus by M. Livne, Trees in KKL-JNF Forests, [wildflowers.co.il/kkl/english/plant.asp?id=874](http://www.wildflowers.co.il/kkl/english/plant.asp?id=874)

Ziziphus spina-christi (L.) Desf. in Döring M (2022). English Wikipedia – Species Pages. Wikimedia Foundation. Checklist dataset <https://doi.org/10.15468/c3kkgh> accessed via GBIF.org on 2025-05-09.